

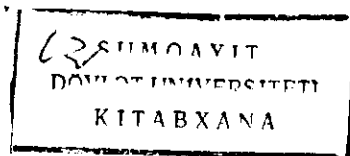
Л. Һ. Һүсејнов

БЕЈНӘЛХАЛГ ҺҮГУГ

ДӘРСЛИК

1998 X

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлији
тәрәфиндән али мәктәбләрин тәләбәләри үчүн
дәрслик кими тәсдиг едилмишдир
(05 мај 2000-чи ил тарихли 415 сәјлы әмр)

«Һүгуг әдәбијјаты» нәшријјаты
Бакы - 2000

h (95) 2000

h (95) 2000

Һүсејнов Л.Һ. Бејналхалг Һүгүг. Дәрслик. Бакы:
«Һүгүг әдәбијјаты» нәшријјаты, 2000. – 408 с.

Дәрсликдә јыгчам вә анлашыгы шәкилдә мүәсир бејналхалг Һүгүгүн анлајышы, әсас институт вә саһәләри шәрһ едилмишдир. О, ән јени норматив сәнәдләр, бејналхалг тәчрүбә вә Азәрбајчан Республикасынын бејналхалг-Һүгүги мөвгејини әкс етдирән мұвафиг материаллар әсасында һазырланмышдыр.

Вәсәитә БМТ Низамнамәсинин азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмуш мәтни әләвә едилмишдир.

Һүгүгшүнаслыг вә бејналхалг Һүгүг ихтисаслары үзрә тәһсил алаң тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

h $\frac{1207000000 - 001}{h (062) - 2000}$ сифариплә

© Һүсејнов Л.Һ. – 2000

Азербайжан Республикасынын суверен дәвләтләр аиләсинә гошулмасы, бејнәлхалг мүнәсибәтләрин тамһугтулу субъектинә чеврилмәси дипломатија вә бејнәлхалг һугут саһәсиндә милли кадрларын һазырланмасы зәрурәтини өн плана чәкмишдир. Гејд едәк ки, бејнәлхалг һугут фәнни төкчә «бејнәлхалг һугут» вә «һугутшүнаслыг» ихтисаслары үзрә тәһсил алан тәләбәләрин дејил, һабелә бејнәлхалг игтисади алағәләр, бејнәлхалг мүнәсибәтләр, бејнәлхалг журналистика, политолокија саһәләриндә ихтисаслашан тәләбәләрин тәдрис програмына дахилдир. Бундан алава, бејнәлхалг һугутун тәбиәтини вә онун башлыча мүддәаларыны билмәк сијасәт вә игтисадијјат илә дәриндән марагланан истәнилән шәхс үчүн вачибдир. Дикәр тәрәфдән, бејнәлхалг сијасәт илә үзви сурәтдә бағлы олан бејнәлхалг һугутун өлкәмиздә һансы материаллар әсасында өјрәнилмәси бизим һамымызы дүшүндүрмәли олан бир проблемдир. Бу һәјати зәрурәтин фонунда бејнәлхалг һугутла бағлы азербайжан дилиндә јени дәрслик, дәрс вәсаити вә ја һәр һансы дикәр тәдрис материалынын олмамасы ачы тәәссүф доғурмаја билмәз. Азербайжан дилиндә сон мұвафиг дәрслик ијирми ил бундан габаг чапдан чыхмышдыр вә о, индики шәраитдә истифаде үчүн, демәк олар ки, јарарсыздыр.

Һазырки «Бејнәлхалг һугут» дәрслији мүәјјән мә'нада бу бошлуғу долдурмаға хидмәт едир.

Дәрсликдә бејнәлхалг һугутун әсас саһә вә институтлары јығчам вә ашлашығлы шәкилдә шәрһ олунмушдур. Совет вә мұасир Русија дәрсликләриндә өз адекват әксини тапмајан бә'зи мәсәләләр (хүсусилә, «Бејнәлхалг чинајәт һугуту», «Бејнәлхалг инсан һугутлары һугуту» саһәләри, бејнәлхалг һугути адәт, бејнәлхалг мұтавиләләрин милли

мәһкәмәләр тәрәфиндән тәтбиги, дәвләтин јурисдиксијасы, БМТ-нин Бејнәлхалг Мәһкәмәси вә бејнәлхалг арбитраж илә бағлы мәсәләләр) даһа кениш ишығландырылмышдыр.

Ајры-ајры анлајышларын тә'рифи дәрсликдә хусуси нәзәрә чарпдырылыр вә онларын изаһы мәһкәмә практикасында, хусусилә БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәсинин тәчрүбәсиндән мисалларла тамамланыр. Мүстәгил Азәрбајчан Республикасы ганунверичилијинин мүвафиг мүддәаларынын шәрһинә лазыми дигтәт јетирилир.

Һәр бир мөвзу илә бағлы әләвә оху үчүн мүвафиг әдәбијјат сијаһысы кәстәрилмишдир. Әлбәттә ки, бу сијаһыја дахил едилмиш елми әсәрләрдәки фикирләрин һамысы илә биз һеч дә һәмрә'ј дејилик. Лакин һесаб едирик ки, бу вә ја дикәр мәсәлә илә бағлы мүхтәлиф мөвгеләри билмәк вә онлары тәһлил етмәк бејнәлхалг һүғуғу дәриндән өјрәнмәк истәјәнләр үчүн чоһ вачибдир.

Дәрслијә Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты Ниһзамнамәсинин инкилис дилиндән азәрбајчан дилинә илк дөфә тәрчүмә олунмуш мәтни әләвә олунмушдур.

Е'тираф едирик ки, тәғдим олунан дәрсликдә бејнәлхалг һүғуғун бүтүн саһәләри јетәринчә әһатә олунмамышдыр. Бир сыра мәсәләләрә нисбәтән аз јер верилмишдир. Әлбәттә ки, даим дәјишән вә инкишафда олан бејнәлхалг һүғуғ үзрә дәрслијин јазылмасына статик јанашмағ олмаз вә бир дөфә башланмыш бу просес мүғәмади инкишаф етдирилмәли вә тәкмилләшдирилмәлидир. Бунунла бағлы гејд етмәк истәјирик ки, һазырда биз бу дәрслијин даһа мүкәммәл вә кенишһәчмли варианты үзәриндә ишләјирик вә ону јахын кәләчәкдә чапа тәғдим едәчәјик.

Мүәллиф бу дәрсликлә бағлы истәнилән тәнгиди гејдләри вә арзулары мәннунијјәтлә гәбул етмәјә һазырдыр.

I ФАСИЛ.

БЕЈНАЛХАЛГ ҲУГУГУН АНЛАЈЫШЫ ВЭ ТЭБИЭТИ

1. Бејналхалг Ҳугугун анлајышы

Үмуми Ҳугуг нэзэријјесиндэн бизэ мә'лумдур ки, һәр бир чөмијјэтин нормал фөалијјэти үчүн Ҳугугун, Ҳугути ни-замасалманын мөвчудлуғу объектив, зэрури бир һалдыр, башга сөзлә десәк, чөмијјэт олан јердә Ҳугуг да олмалы-дыр. Әкәр дүнјада олан дәвләтләри бир чөмијјэт кими, әкәр белә демәк мүмкүнсә, дүнја дәвләтләринин аиләси кими тәсәввүр етсәк, онда белә бир мәнтиги нәтичәјә кәлә билә-рик ки, бу чөмијјэтин өзүндә дә Ҳугуга объектив сьтијач вардыр. Бу Ҳугуг **бејналхалг Ҳугуг** адланыр. Бејналхалг Ҳугуг ајры-ајры дәвләтләрин милли Ҳугуг системләриндән фәрғли олан вә онлардан асылы олмајараг мөвчуд олан Ҳугути нормалар системидир. О, мәъз дәвләтләр арасында-кы мүхтәлиф характерли мүнәсибәтләри Ҳугути чәрчивәјә салмаг үчүн јаранмышдыр. Бејналхалг Ҳугуг нормалары дәвләтләрарасы мүнәсибәтләр системинин, демәк олар ки, һәр бир аспектини әкәтә едир. Бу нормалар васитәсилә дөниздән, һава мөканындан вә космик фөзадан истифадә олунмасы, бејналхалг телекоммуникасијалар, почт хидмәт-ләри, мал вә сәрнишинләрин һава васитәсилә дашынмасы вә пул көчүрүлмәси низама салыныр; бејналхалг тичарәт һәјата кечирилир; әтраф мұһитин мұһафизәси, инсан Ҳу-гуларынын бејналхалг мұдафиәси, чинајәткарларын тәһ-вил верилмәси вә с. кими дәвләтләрин үмуми мәнәфејиндә олан мәсәләләр һәлл олунур. Бунунла әлагәдар демәк ла-зымдыр ки, **бејналхалг Ҳугуг дипломатија вә харичи сијасәтлә үзви сурәтдә бағлыдыр.** Харичи сијасәтин һәјә-

та кечирилмәси вә дипломатик тәчрүбә бејналхалг ыгуга ујгун олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, дипломатија бејналхалг ыгуг нормаларынын јарадылмасынын ән мұһүм васитәси кими чыхыш едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, “бејналхалг ыгуг” термини онун ифадә етдији аламын тәбиәтини һеч дә дүзкүн әкс етдирмир. Өз мәншәјини һәлә Рома ыгугунда тәшәккүл тапмыш “*jus gentium*” (“халгларын ыгугу”) ифадәсиндән көтүрдүјүнә көрә, бу термин дүнјанын әксәр дилләриндә дә мәһз “халглар арасындакы ыгуг” мә’насында ишләдилер (мәсәлән, инкилис дилиндә – international law, франсыз дилиндә – droit international, испан дилиндә – derecho international, алман дилиндә – Völkerrecht, түрк дилиндә – milletlerarası hukuk, рус дилиндә – международное право вә с.). Әслиндә исә бејналхалг ыгуг аламы мәһз *дәвләтләр-арасы ыгуг* кими баша дүшүмәлидир, чүнки бејналхалг ыгуг билаваситә халглар тәрәфиндән јарадылмыр вә халглар үчүн дејил, маһијјәт е’тибарилә дәвләтләр үчүн, дәвләтләрарасы алағәләрин тәнзимләнмәси үчүндүр. Доғрудур, мөвчүд бејналхалг ыгуг нормаларына көрә, халглар билаваситә бејналхалг ыгугдан ирәли кәлән бә’зи ыгуглара маликдилер, мәсәлән, өзүнүтә’јин ыгугу (өз мүгәддәрәтаны тә’јин етмәк ыгугу), инкишаф ыгугу, сүль ыгугу вә с. Дикәр тәрәфдән, сонракы мөвзулардан бизә мә’лум олачагдыр ки, бејналхалг ыгуг, дәвләтләрин мұвафиг разылашмасындан сонра, дикәр субјектләр үчүн дә, мәсәлән, бејналхалг тәшкилатлар, трансмишли корпорасијалар, фәрдләр үчүн дә бејналхалг ыгуг вә вәзифәләр нәзәрдә тута билер. Бунунлә белә, *өз тәбиәтинә көрә, бејналхалг ыгуг дәвләтләр тәрәфиндән јарадылан, әсасән, дәвләтләрә јөнәлмиш вә јеринә јестирилмәси дәвләтләрин өзү тәрәфиндән тә’мин едилән ыгуг системи олараг галыр.*

Бејналхалг ыгуга онун тәбиәтини әкс етдирән белә бир гысача тә’риф вермәк олар:

Бејналхалг ыгуг дәвләтләр арасындакы мұнасибәтләри низама салмаг үчүн онларын гаршылыгы разылыгы әсасында јарадылан ыгути нормалар системидир.

2. Бејнэлхалг ыгуугун хусусијјэтлэри

Тэбии ки, объектив мө'нада ыгууга хас олан аламэтлэр бејнэлхалг ыгууг нормалары үчүн дә сөчијјевидир. Эн эсасы, бу нормалар да мұвафиг субъектлэр үчүн ыгууги, үмуммөчбури характер дашыыр вэ онларын јеринэ јетирилмэси мөјјөн санксија илэ тэ'мин едилир. Лакин бејнэлхалг ыгууг ону дөвлөтдахили (мили) ыгуугдан фөргөндирэн бир сыра хусусијјэтлэрэ маликдир. Бу хусусијјэтлэр, һэр шејдөн өнчө, бејнэлхалг ыгуугун мөвчуд олдуғу вэ фөалијјет көстөрдији дөвлөтлэрарасы мұһитлэ вэ суверен, формал бахымдан бир-бириндөн асылы олмајан дөвлөтлэрин олмасы илэ алагөдардыр. *Биринчиси*, физики вэ ыгууги шөхслэр вэ дөвлөт органлары арасындакы мұнасибөтлэри низама салан дөвлөтдахили ыгуугдан фөргли олага, бејнэлхалг ыгууг дөвлөтлэр вэ бејнэлхалг ыгуугун дикөр субъектлэри (бејнэлхалг тәшкилатлар вэ с.) арасында јаранан мұнасибөтлэри низама салыр. *Икинчиси*, бејнэлхалг системдө ганунверичи орган јөхдур. һеч бир бејнэлхалг тәшкилат вэ ја орган, о чүмлөдөн Бирлөшмиш Миллөтлэр Тәшкилаты дөвлөтлэр үчүн ыгууги чөһөтдөн мөчбури олан нормалар јаратмаг сөлаһијјетинэ малик дејилдир. Бејнэлхалг тәшкилатларын органларындан бири кими фөалијјет көстөрөн парламентлэр дә (мөсөлөн, Авропа Иттифагында – Авропа парламенти, Авропа Шурасында – Парламент Ассамблејасы вэ с.) мили парламентлэрэ хас олан бө'зи аламөтлэрэ малик олсалар да, "ганунверичилик" сөлаһијјетиндөн мөһрумдурлар. Үчүнчүсү, бејнэлхалг системдө, дөвлөтин дахилиндө олдуғу кими, мөркөзлөшдирилмиш ичра вэ мөһкөмө механизми јөхдур. Бејнэлхалг ыгууг нормаларынын јеринэ јетирилмөсинин тэ'мин едилмөси дөвлөтлэрин өз ихтијарына бурахылымышдыр; бејнэлхалг ыгуугун јарадычысы вэ башлыча тэ'минатчысы дөвлөтлөрдир. Лакин бө'зи һалларда бу функцијаны дөвлөтлэр мұгавилөлөр васитөсилэ бу вэ ја дикөр дөрөчөдө бејнэлхалг тәшкилат вэ ја органлара һөвалө едирлэр. Мөсөлөн, БМТ-нин Төһлүкөсизлик Шурасы бејнэлхалг сүһнэ вэ төһлүкөсизлијэ реал

төөлүкө жарадан дөвлөтө гаршы һәрби вә гејри-һәрби санк-
сијалар тәтбиг едә биләр. БМТ-нин Бејнәлхалг Мәһкәмәси
илә бағлы гејд етмәк лазымдыр ки, о, бу вә ја дикәр ишә
јалныз мұвафиг дөвләтләр буна разылыг вердикдә баха би-
ләр. Садә диллә десәк, ән ағыр бејнәлхалг һүтуг позунтусу
төрәтмиш дөвләти белә онун разылыгы олмадан Бејнәл-
халг Мәһкәмәјә “вермәк” олмаз.

Бејнәлхалг һүтугун һүсусијјәтләрини дүзжүн баша
дүшмәк үчүн олдугча мұһүм бир мөгама дигтәт јетирмәк
лазымдыр. Әслиндә биз бурада бејнәлхалг һүтугу дөвләтдә-
хили һүтугдан фәргләндирән даһа бир чәһәти нәзәрә чар-
пдырмаг истәјирик. Сәһбәт ондан кедир ки, сәләһијјәтли
дөвләт органлары тәрәфиндән мүәјјән олунмуш вә ја та-
нынмыш һүтуг нормалары принцип е’тибарилә дөвләтин
бүтүн әразисинә вә бу әразидә олан бүтүн һүтуги вә физи-
ки шәхсләрә шамил едилир. Бејнәлхалг һүтуг исә белә јек-
чинс дејилдир вә ола да билмәз. Бу бахымдан бејнәлхалг
һүтуг анламы елә гәбул едилмәмәлидир ки, сәһбәт бурада
јалныз дүнјанын бүтүн дөвләтләрини әһатә едән, бүтүн
дөвләтләрин риајәт етмәли олдугу һүтугдан кедир. Гејд
едилдији кими, бејнәлхалг һүтугу дөвләтләр өзү јарадыр вә
бунун нәтичәсиндә ики дөвләт арасында бағланан икитә-
рәfli мұгавилә дә, бүтөв рехиону әһатә едән разылашма
да вә бүтүн дүнја дөвләтләри үчүн мәчбури олан норма да
бејнәлхалг һүтуг демәкдир. Буну нәзәрә алмагла, бејнәл-
халг һүтуг системинин өзүндә *үмуми бејнәлхалг һүтугу* вә
партикулјар бејнәлхалг һүтугу ајырмаг олар. Бејнәлхалг
мәһкәмә тәчрүбәсиндә чох кениш истифаде олунан “үмуми
бејнәлхалг һүтуг” термини васитәсилә бүтүн дөвләтләр
үчүн мәчбури олан бејнәлхалг һүтуг нормалары ифаде олу-
нур. Бу нормалара *һамылыгла танынмыш принципләр* вә ја
һамылыгла танынмыш нормалар да дејирләр. Партикулјар
бејнәлхалг һүтуга исә мүәјјән рехионда вә ја ики дөвләт
арасында мөвчуд олан нормалар дахилдир. Бу бахымдан,
мәсәлән, һәр һансы бир дөвләтин бејнәлхалг һүтугу позма-
сы дедикдә, биз буну, даһа дәгиг десәк, һәммин дөвләтин бу
вә ја дикәр сәвијјәдә өз үзәринә көтүрдүјү бејнәлхалг өһдә-
лији позмасы кими баша дүшмәлијик.

3. *Бејналхалг үмуми ыугуг вэ бејналхалг хусуси ыугуг*

Бэ'зэн бејналхалг ыугуг асламы кениш мэ'нада иш-лэдилир вэ ики мүстэгийл норматив комплекс вэ елм санэси олан *бејналхалг үмуми ыугуг* (public international law) вэ *бејналхалг хусуси ыугуг* (private international law) бураја дахил едилир. Бејналхалг үмуми ыугуг дедикдэ, јухарыда анлајышыны вэ тэбиэтини шэрх етдијимиз дөвлөтлөрарасы ыугуг баша дүшүлүр. Эслиндэ бу терминэ бејналхалг практикада, демэк олар ки, раст кэлинмир вэ о, эсасэн елми тэдигатларда вэ тэдрис просесиндэ бејналхалг хусуси ыугугдан фэрглендирилмэк үчүн истифаде олунур; онун эвэзинэ ыамы үчүн анлашыгылы олан "бејналхалг ыугуг" термини ишлэдилир. Бејналхалг хусуси ыугуга кэлдикдэ исэ, о, *гејри-дөвлөт характерли бејналхалг мүнасибөтлөри*, *јэ'ни ыэр шејдэн эввал эчнэби физики вэ ја ыугуги шөхсин* иштирак етдији мүлки-ыугуги вэ она јахын олан мүнасибөтлөри низама салан нормалар системи кими баша дүшүлүр. Бејналхалг ыугугла (бејналхалг үмуми ыугугла) бејналхалг хусуси ыугуг арасында сых элагэ мөвчуддур. Белэ ки, а) онларын ыэр икиси бејналхалг мүнасибөтлөри низама салыр; б) ыэр икиси дикэр дөвлөтин ыугуг субъект-лијини таныјыр; в) мүлки-ыугуги мүнасибөтлөри низама салан бејналхалг сазишлэр бејналхалг ыугугун эсас принциплөринэ зидд ола билмэз; г) бу сазишлэр чох ыалларда дөвлөтлөрарасы разылашмаларын ыэјата кечирилмэси истигамэтиндэ бағланьлыр.

Бејналхалг үмуми ыугугла бејналхалг хусуси ыугуг арасындакы фэрглөри ајдын баша дүшмэк үчүн Рома ыугугундан бизэ мэ'лум олан *jus publicum* вэ *jus privatum* бөлкүсүнү јада салмаг лазымдыр. Бу фэрглөр ашагыдакылардыр:

1) *субјектлөринэ көрө:*

Бејналхалг үмуми ыугугда (БҮҥ) – дөвлөтлөр, бејналхалг тэшкилатлар, дөвлөтэбэнзэр гурумлар вэ с.;

Бејналхалг хусуси ыугугда (БХҥ) – физики вэ

- ьүгүти шөхслөр;
- 2) *предметинө көрө:*
БҮҺ-дө – дөвлөтлөрарасы һакимијјөт характерли мүнәсибөтлөр;
БХҺ-дө – бејнәлхалг хусуси ьүгүт характерли (мүлки, аилә, әмәк вә с.) мүнәсибөтлөр;
- 3) *мәнбәләринә көрө:*
БҮҺ-дө – бејнәлхалг мугавилә, бејнәлхалг адөт вә с.;
БХҺ-дө – милли ганунверичилик, бејнәлхалг мугавилөлөр, тичарөт адөтләри вә с.;
- 4) *низамасалма методуна көрө:*
БҮҺ-дө – мүстәгил дөвлөтләрин разылыға кәл-мәси;
БХҺ-дө – ајры-ајры дөвлөтләрин ганунверичилијиндәки коллизияларын арадан галдырылмасы (бу сәбәбдөн һәр бир дөвлөтин өзүнүн бејнәлхалг хусуси ьүгүту вардыр);
- 5) *ортаја чыхан мәс'улијјәтин характеринә көрө:*
БҮҺ-дө – бејнәлхалг-ьүгүти мәс'улијјәт;
БХҺ-дө – мүлки-ьүгүти мәс'улијјәт.

4. Мүәсир бејнәлхалг ьүгүтун әсәс чәәтләри

Нәһәјәт, бу мөвзу чәрчивәсиндә даһа бир мөғамы да гејд етмәк истәјирик. Бејнәлхалг ьүгүт елминдә вә һәбелә практикада **“мүәсир бејнәлхалг ьүгүт”** ифадәсинә тез-тез раст кәлмәк олар. Бу ифадә төкчә заман мә'насында дејил, даһа чох кејфијјәт бахымындан ишләдилир. Бу күн гүввәдә олан бејнәлхалг ьүгүт классик бејнәлхалг ьүгүтдан кејфијјәтчә кәскин сурәтдә фәргләнир. Мүәсир бејнәлхалг ьүгүтун сәчијјәви чәәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир: а) бу күн бејнәлхалг ьүгүт төкчә сивил вә христиан дөвлөтләрин дејил, бүтүн дүнја бирлијинин үмуми мәнәфејини әкс етдирән вә бејнәлхалг сүльүн вә тәълүкәсизлијин тә'мин едилмәси үчүн хусуси механизми олан норматив системә чеврилмишцир; б) муһарибә вә истәнилән күч тәт-

биги бирмә'налы шәкилдә гадаған едилмишдир; в) әсас инсан һүгүг вә азадлығларынын тә'мин едилмәси бејнәлхалғ өьдәлик кими гәбул едилмишдир вә бунунла бағлы оларағ фәрд мүүјјән дәрәчәдә бејнәлхалғ-һүгүги субъектлијә јијәләнмишдир; г) бејнәлхалғ норматив системдә jus cogens нормаларынын вә егга отпес өьдәликләринин (јә'ни бүтүн бејнәлхалғ бирлијә гаршы олан өьдәликләр) олмасы һамылыгла гәбул едилмишдир; ғ) бејнәлхалғ чинајәтләрә (тәчавүз, кеносид, мұһарибә чинајәтләри, инсанлығ әлејһинә чинајәтләр, бејнәлхалғ терроризм, наркотик васитәләрин гејри-ғануни дөвријәси вә б.) көрә дөвләтләрин вә физики шәхсләрин бејнәлхалғ мәс'улијәти институту јаранмышдыр.

II ФЭСИЛ. БЕЈНЭЛХАЛГ ҲҮГУТ НОРМАЛАРЫ

1. Бејнэлхалг Ҳугут нормасынын анлајышы

Бејнэлхалг Ҳугутун табиетини ва асас хусусијјатларини ачыглајаркөн биз кәрдуқ ки, бу анлајышын асасында дөвләтларин ва бејнэлхалг Ҳугутун дикәр субъектларинин давраныш модели кими чыхыш едән Ҳугут нормалары дајаныр. Бундан сонракы мөвзуларын даҥа ајдын баша дүшүлмәси үчүн бу нормаларын анлајышыны ва тәснифини шаръ етмәје ентијач вардыр.

Бејнэлхалг Ҳугут нормалары дөвләтләр ва бејнэлхалг Ҳугутун дикәр субъектләри арасындакы гаршылыгы мүнәсибәтләри низама салан үмуммәчбури гәјдалара дејилдир.

Бејнэлхалг Ҳугут нормаларыны дөвләтларин өз гаршылыгы мүнәсибәтлариндә әмәл етдикләри дикәр нормалардан, о чүмлөдән Ҳугути характер дашымајан бејнэлхалг адәт нормаларындан ва нәзакәт нормаларындан (дипломатик етикет гәјдаларындан) фәрглөндирмәк лазымдыр. Бу нормалар дөвләтләр үчүн мәчбури дејилдир ва онлара әмәл олунмамасы бејнэлхалг Ҳугути мәс'улијјәт доғурмур.

Бејнэлхалг Ҳугут нормасынын мәзмуну бејнэлхалг Ҳугут субъектинин малик олдуғу *Ҳугудан* ва дикәр субъектин (субъектларин) һәмин Ҳугута ујғун оларарг өз үзәринә кәтүрдүјү *вәзифәдән (өҥдәликдән)* ибарәтдир. Доғрудур, бејнэлхалг Ҳугут ва өҥдәликләр тәкчә бејнэлхалг Ҳугут нормаларындан ирәли кәлмир. Нәр һансы бејнэлхалг мөкәмәнин ва ја арбитраж мөкәмәсинин гәрары, БТМ Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәтнамәси ва ја дөвләтин биртәрәфли гәјдада вердији бәјанат да мұвафиг өҥдәликләр доғу-

ра билэр.

Бејналхалг ыугут нормалары, јухарыда гејд етдијимиз кими, принцип е'тибариле дөвлөтлөрин гаршылыгылы разылыгы эсасында јараныр. Лакин хусуси вургуламаг лазымдыр ки, һәр һансы үмуми бејналхалг ыугут нормасынын, ја'ни дүнјанын бүтүн дөвлөтлөри үчүн мәчбури олан норманын јаранмасы үчүн һеч дә бу дөвлөтлөрдөн һәр биринин разылыгы тәләб олунамур. Бунула бағлы олараг, јени јаранмыш дөвлөт өз арзусу вә ирадәсиндөн асылы олмаја-раг, ондан габаг артыг тәшәккүл тапмыш вә һамылыгла гәбул едилмиш нормадан имтина едә билмәз вә она риәјәт етмәјә борчлудур. Мәсәлән, дөвләтимиз мүстәгиллик газанан андан, һәлә һеч бир мүвафиг бејналхалг мүгавиләјә гошулмаса да, башга дөвләтәрә гаршы күч тәтбиг едилмә-мәси, башга дөвләтлөрин әрази бүтөвлүјүнә һөрмәт едил-мәси, кеносид актынын төрәдилмәмәси вә с. бу кими өһ-дәликләри артыг өз үзәринә кетүрмүш сајылырды.

2. Бејналхалг ыугут нормаларынын нөвләри

Бејналхалг ыугут нормалары өз мәзмунуна вә форма-сына көрә олдуғча мүхтәлифдир. Бир сыра ме'јарлара эсасланмагла, онлары мүхтәлиф *нөвләрә* ајырмаг олар.

Субјект-әрази дәирәсинә көрә бејналхалг ыугут нор-маларынын үч нөвү фәргләндирилир: 1) үмуми нормалар; 2) регионал нормалар вә 3) икитәрәfli (билатерал) нор-малар.

Үмуми бејналхалг ыугут нормаларынын тә'рифини биз јухарыда вердик. Бу нормаларын ичәрисиндә *jus cogens нормалары* (үмуми бејналхалг ыугутун императив нормалары) хусуси јер тутур. Бејналхалг мүгавиләләр ыугу-гу һаггында 1969-чу ил Вјана Конвенсијасынын 53-чү мад-дәсиндә *jus cogens* нормасынын аңлајышы верилмишдир: һәмин маддәјә эсасән, *jus cogens* – үмуми бејналхалг ыугу-гун нормасыдыр; бүтөвлүкдә дөвләтлөрин бејналхалг бир-лији тәрәфиндән гәбул едилир вә таныныр; бу чүр норма-дан кери чәкилмәк јөлверилмәздир; бу норма јалһыз үмуми бејналхалг ыугутун ејнилә бу характердә олан јени бир

нормасы илэ дэжишдирилэ билэр. Jus cogens нормаларына мисал олараг ашагыдакылары кестермек олар: тэчавүзүн гадаған олунмасы, башга дөвлэтин сэрхөдлэрини позмамаг, динч эһалини зорла бир эразидэн башга бир эразије көчүрмөмөк, башга дөвлэтлэрин дахили ишлэринэ гарышмамаг вэ с. Дөвлэтлэр һэтта гаршылыгылы разылыг эсасында jus cogens нормасынын зиддинэ һэрәкэт едэ билмэзлэр. Белэ ки, истәнилән белэ бир мүгавилэ там е'тибарсыз сајылыр вэ онун һеч бир һүгүги гүввәси ола билмэз. Ејнилэ, јени бир jus cogens нормасы јарандыгдан сонра бу нормаја зидд олан бүтүн бејнәлхалг мүгавиләләр һүгүги чәһәттән е'тибарсыз олур вэ онлар хитам олунмуш сајылыр. Jus cogens нормасынын позулмасы илэ бүтүн дөвлэтлэрин һүгүг вэ мәнәфеләри позулмуш сајылыр.

Регионал нормалар мөјјән бир чографи регионда јерләшән дөвлэтләри бағлајан бејнәлхалг һүгүг нормаларыдыр. Мәсәлән, Латын Америкасы өлкәләри арасында елә нормалар мөвчуддур ки, онлар дихәр регионларда гәбул олунмамышдыр. Буна мисал олараг дипломатик сыгыначаг һүгүгуну кестермек олар.

Икитәрәфли нормалар ики дөвлэт арасында бағланмыш мүгавиләдә әкс олунмуш нормалардыр.

Низамасалма үсулуна көрә бејнәлхалг һүгүг нормаларынын ики нөвүнү ајырмаг олар: 1) императив нормалар вэ 2) диспозитив нормалар.

Императив нормалар о нормалара дөјилір ки, онларда нәзәрдә тутулмуш јекәнә давраныш вариантындан дөвлэтләр һеч чүр кәнара чыха билмэзләр. Јухарыда биз императив нормаларын һүсуси бир нөвү олан jus cogens нормаларынын изаһыны вермишдик. Императив нормаја мисал кими нүвә силаһынын јајылмамасыны нәзәрдә тутан бејнәлхалг һүгүг нормасыны кестермек олар.

Диспозитив нормалар алтернатив давраныш варианты нәзәрдә тутан нормалардыр. Дөвлэтләр башга чүр разылыға кәлмәклә, нормада кестерилдијиндән фәргли һэрәкэт едэ биләрләр. Мәсәлән, дөвлэтин һава мөканындан онун бирбаша разылыгы олмадан истифаде олунмасыны гадаған едән норма диспозитив нормадыр.

Нормада нәзәрдә тутулуш кәстәришин характеринә кәрә бејналхалг Һүгүг нормаларынын ашағыдакы нөвләри фәрглендирилир: 1) *салаһийәтвәричи нормалар* (дөвләтә вә ја бејналхалг Һүгүгун дикәр субъектинә һәр һансы бир һәрәкәти етмәк Һүгүгу верән нормалар); 2) *мәч-буредичи нормалар* (һәр һансы бир һәрәкәти јеринә јетирмәк вәзифәси мүәјјән едән нормалар) вә 3) *гадағанедичи нормалар* (мүәјјән һәрәкәтин едилмәсини гадаған едән нормалар).

Формасына кәрә бејналхалг Һүгүг нормалары ики нөвә ајрылыр: 1) *јазылы рәсми тәсбит олунмуш нормалар* вә 2) *јазылы тәсбит олунмамыш нормалар*.

Биринчи нөв нормалара мугавилә нормалары дахилдир. Јазылы тәсбит олунмамыш нормалара исә дөвләтләрин практикасында мејдана кәлән вә бу практиканын өзүндә мөвчуд олан бејналхалг адәт Һүгүг нормалары вә Һүгүгун үмуми принципләри аиддир.

Гүввәдә олма мүддәтинә кәрә бејналхалг Һүгүг нормаларынын ики нөвүнү кәстәрмәк олар: 1) мүддәтсиз нормалар вә 2) мүддәтли нормалар.

Мүддәтсиз нормаларын Һүгүги гүввәси һеч бир формал мүддәтлә мөһдудлашдырылмамышдыр. Бејналхалг Һүгүгун әсас принципләрини, дикәр бејналхалг адәт Һүгүг нормаларыны буна мисал кәстәрмәк олар. Бә'зи һалларда бејналхалг мугавилә мүддәаларынын да мүддәтсиз гүввәдә олмасы нәзәрдә тутулур.

Мүддәтли нормалар гүввәси мүәјјән мүддәт үчүн (адәтән, бир илдән башлајараг ијирми илә гәдәр) нәзәрдә тутулан нормалардыр.

Бејналхалг Һүгүг нормалары, һабелә **мәдди вә процессуал нормалара** бөлүнүр. Мәдди нормаларда дөвләтләрин вә бејналхалг Һүгүгун дикәр субъектләринин Һүгүг вә өһдәликләри еһтива олунур (мәсәлән, ајры-ајры әсас инсан Һүгүг вә азадлыгларынын тә'мин едилмәси илә бағлы дөвләтләр үчүн бејналхалг өһдәликләр мүәјјән едән нормалар). Процессуал нормалар исә мәдди нормаларын һәјата кечирилмәсинин тәшкилати-проседур аспектләрини мүәјјән едир (мәсәлән, инсан Һүгүглары үзрә бејналхалг өһдәлик-

лөрин јеринә јетирилмәсинә нәзарәт етмәк мөгсәдилә јарадылан органларын сәләһијјәтләрини, тәшкिलолунма вә фәалијјәт гәјдасыны мүәјјән едән нормалар). Мадди нормалар өз нөвбәсиндә *тәнзимләјичи вә мұһафизәдичи нормалара*, просесуал нормалар исә *тәшкилати, проседур, протокол нормаларына* бөлүнүр.

3. Бејнәлхалг Һүгүг нормаларынын иерархијасы

Бејнәлхалг Һүгүг нормаларынын јарадылмасы просесинин дәвләтдахили нормаларын јарадылмасы гәјдасындан фәргли олмасы өзүнү һабелә *иерархија*, јә'ни Һүгүги гүввәсинә кәрә Һүгүг нормаларынын бир-бириндән асылы олмасы мәсәләләриндә бұрузә верир. Бејнәлхалг Һүгүгдә милли Һүгүг системиндә олдуғу кими дәгиг мүәјјән олунмуш вә бүгүн норматив массиви әһатә едән иерархија јохдур. Бејнәлхалг Һүгүг нормасынын формасы, мәсәлән, һәр һансы бејнәлхалг мұғавиләдә тәсбит олунмасы вә ја бејнәлхалг адәт Һүгүгү шәклиндә мөвчуд олмасы вә јахуд икитәрәфли вә ја чохтәрәфли мұғавиләдә тәсбит олунмасы онун мұхтәлиф Һүгүги гүввәјә малик олмасына принцип е'тибарилә тә'сир кәстәрмир. Бунунла белә, бејнәлхалг Һүгүгдә да мүәјјән иерархија мөвчуддур. Белә ки, мұасир бејнәлхалг Һүгүгдә мүәјјән олунмушдур ки:

1) *jus cogens* нормалары, јухарыда артыг гејд едилдији кими, бүгүн дикәр бејнәлхалг Һүгүг нормаларына нисбәтән үстүн Һүгүги гүввәјә маликдир. *Jus cogens*-ә зидд олан норма Һүгүги бахымдан е'тибарсыздыр (бу барәдә бах: Бејнәлхалг мұғавилә Һүгүгү һагтында Вјана Конвенсиясынын 53-чү маддәси).

2) Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты Низамнамәсинин Һүгүги гүввәси бүгүн дикәр бејнәлхалг мұғавиләләрин Һүгүги гүввәсиндән үстүндүр. Бу, Низамнамәнин 103-чү маддәсиндә бирбаша ифадә олунмушдур. Һәммин маддәдә дејилир: "Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты Үзвләринин бу Низамнамәдән ирәли кәлән өңдәликләри илә онларын истәнилән дикәр бејнәлхалг сазишдән ирәли кәлән өңдәликләри арасында зиддијјәт олдуғда, онларын бу Ни-

замнамәдән ирәли кәлән ɵдәликлери үстүн гүввәжә малик олур”.

3) бејнәлхалг мугавиләлери баглајан дөвләт органларынын дөвләт механизминдә јери вә конституцион статусундан асылы олараг, бу мугавиләләр ашагыдакы иерархијаја малик олур: 1) дөвләтләрарасы мугавиләләр; 2) һөкүмәтләрарасы мугавиләләр вә 3) идарәләрарасы мугавиләләр.

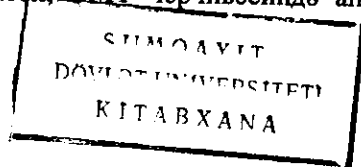
4. Бејнәлхалг һугугун мөчәлләләшдирилмәси вә мугәрәгги инкишафы

Бејнәлхалг һугугун мөчәлләләшдирилмәси (кодификасијасы) дахилән узлашдырылмыш ири һугуги актларын јарадылмасы мәгсәдилә бејнәлхалг һугуг нормаларынын рәсми системләшдирилмәсинә дејилир.

180/15
Мөчәлләләшдирмә заманы бејнәлхалг һугуг нормалары нәинки вәрид системә кәтирилир, һәмчинин бу нормалар даһа дәгиг ифадә олунур вә бејнәлхалг адәт һугугу шәклиндә тәшәккүл тапмыш нормалар да бураја дахил едилир. Лакин мөчәлләләшдирмә просеси һеч дә бунунла мөндудлашмыш вә практикада бу просес мөвчуд нормаларын дәјишдирилмәси вә јахуд јениләшдирилмәси, һабәлә тамамилә јени нормаларын јарадылмасы илә, јә’ни бејнәлхалг һугугун мугәрәгги инкишафы илә мугајиәт олунур.

Бејнәлхалг һугугун мөчәлләләшдирилмәси вә мугәрәгги инкишафы ашагыдакы вәзифәлери јеринә јетирир: а) гүввәдә олан бејнәлхалг һугугу бејнәлхалг мүнәсибәтләрин һәмин инкишаф дөврүнүн тәләбатына ујунлашдырмаг; б) она тәләб олунан јени һугуг нормалары алавә етмәк; в) көһнәлмиш нормалары кәнар етмәк вә мөвчуд нормалар арасындакы зиддијәтлери арадан галдырмаг; г) бејнәлхалг һугугун мугафиг саһәсини вә ја институтуну бир норматив комплекс шәклинә салмаг.

Мөчәлләләшдирмә *рәсми* вә *гејри-рәсми* олур. Рәсми мөчәлләләшдирмә, әсасән БМТ чәрчивәсиндә апары-

III ФӘСИЛ. БЕЈНӘЛХАЛГ ҲҮГУГУН МӘНБӘЛӘРИ

1. Бејнәлхалг Һүгуугун мәнбәјинин анлајышы

Һәр һансы давранышын Һүгугаујгун олуб-олмамаасыны мүәјјән етмәк үчүн биз бу давранышы өзүндә әкс етдирән мұвафиг Һүгүг нормасыны ахтарыб тапмалы олуруг. Бу норманын һарада өз әксини тапмасы, һарадан көтүрүлмәси практик бахымдан мүстәсна әһәмијјетә малик олан “Һүгуугун мәнбәји” анламы илә бағлыдыр. **Һүгуугун мәнбәји дедиклә, Һүгүг нормасынын ифадә формасы баша дүшүлүр.** Бу гыса тә’рифи биз **бејнәлхалг Һүгуугун мәнбәји** анлајышына да аид едә биләрик.

Бу вә ја дикәр өлкә дахилиндә һансы Һүгүг мәнбәләринин олмасыны биз, адәтән, һәмин өлкәнин Конститусијасындан вә ја мұвафиг ганунверичилик актындан билирик. Белә бир мө’тәбәр “информасија мәнбәји” бејнәлхалг Һүгүгта да вардыр: бејнәлхалг Һүгуугун мәнбәләри **БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәси Статутунун 38-чи маддәсиндә** көстәрилмишдир. Һәмин маддәјә көрә, Бејнәлхалг Мәһкәмә она төгдим олунмуш мұбаһисәләри һәлл едәркән **1) бејнәлхалг мұгавиләјә; 2) бејнәлхалг Һүгүги адәтә; 3) Һүгуугун үмуми принципләринә; Һүгүг нормаларыны мәзмунуну мүәјјән етмәк үчүн көмәкчи васитә кими 4) мәһкәмә гәрарларына вә 5) танынмыш алимләрин рә’јләринә** әсаслана биләр.

Доғрудур, көстәрилән маддәдә бејнәлхалг Һүгуугун мәнбәләринин сијаһысыны вермәк мәгсәди күдүлмәмишдир. Бундан алава, мұасир бејнәлхалг Һүгуугун мұһүм мәнбәји олан **бејнәлхалг тәшкилатларын гәтнамәләри** бу маддәдә һеч нәзәрдә тутулмамышдыр. Һалбуки БМТ-нин

Бејналхалг Мөхкәмәси БМТ Баш Ассамблејасынын гәтнамәлеринә дәфаләрлә, о чүмлөдән, 1986-чы илдә бахдығы мөшьур *Никарагуа ишиндә* истинад етмишдир.

2. Бејналхалг мугавилә

Бејналхалг мугавилә бејналхалг ьугугун әсас мәнбәлериндән бири олуб, ики вә ја даьа артыг дөвләт (вә ја бејналхалг ьугугун дикәр субъекти) арасында бағланан, гаршылыглы бејналхалг ьугут вә вәзифәләр мүүјјән едән разылашма кими баша дүшүлүр.

Бејналхалг мугавиләләрин хүсусијјәтләри, онларын бағланмасы вә хитам олунмасы гәјдасы һагтында ирәлидә әтрафлы бәьс едиләчәкдир. Ашағьда исә бејналхалг мугавилә бејналхалг ьугугун әсас мәнбәји кими гьсача шәрһ едилир.

Бејналхалг мугавиләләр васитәсилә дөвләтләр вә һабелә бејналхалг ьугугун дикәр субъектләри, мәсалән, бејналхалг тәшкилатлар өз араларында ортаја чьхан мүхтәлиф характерли мәсаләләри һәлл едилрләр. Индики дөврдә бејналхалг мүнәсибәтләрин елә саһәсини кәстәрмәк олмаз ки, орада бејналхалг сазишләр мөвчуд олмасын. Бејналхалг мугавиләләрдә дөвләтләрин ьугут вә вәзифәләри даьа дәгиг вә бирмә'налы тәсбит олунур, онларын бејналхалг сәвијјәдә вә дөвләтдаһили ьугут системиндә һәјата кечирилмәси үчүн зәрури ьугути механизм нәзәрдә тутулур. Бу бахьмдан бејналхалг мугавилә мугасир бејналхалг ьугугун ән мүнүм мәнбәји кими чьхьш едилр.

Дөвләт јалһыз өз разылыгы илә һәр һансы бејналхалг мугавиләнин иштиракчысы ола биләр. Мугавиләјә разылыг вердији андан дөвләт һәмин мугавиләнин бүтүн тәрәфләри гаршысында өз үзәринә мугафиг өндәликләр көгүрүр. Мугавилә јалһыз онун иштиракчылары үчүн ьугут вә өндәликләр јарадыр; үчүнчү дөвләтләр үчүн исә о, бејналхалг ьугугун мәнбәји ола билмәз.

Бејналхалг мугавиләләр шифаһи формада да бағлана биләр. Буна инди практикада чох һадир һалларда раст кә-

линән "чентлмен сазишлери"ни мисал кәстәрмәк олар.

3. Бејнәлхалг Һүгути адәт

Бејнәлхалг Һүгути адәт бејнәлхалг практикада тәшәккүл тапмыш вә мәчбури норма кими танынмыш давраныш гәјдасыдыр.

Тәрифдән көрүндүјү кими, бејнәлхалг Һүгути адәтин ики үнсүрү вардыр: 1) дөвләтләрин практикасы вә 2) бу практиканын мәчбури норма кими танынмасы (opinio juris).

Бу фикир БМТ-нин Бејнәлхалг Мәккәмәси тәрәфиндән бир нечә дәфә, о чүмләдән *Шимал дәнизинин континентал шелфи Һагында иш үзрә* (1969-чу ил) вә *Никарагуа иши үзрә* (1986-чи ил) чыхардығы гәрарларында гәјд олунмушдур.

Бејнәлхалг Һүгути адәтин мадди әсасыны тәшкил едән *дөвләтләрин практикасына* ашағыдакылар дахилдир: а) дөвләтләрин "фактик" фәалијјәти (Һәрәкәт вә ја һәрәкәтсизлик); б) конкрет ситуасија вә ја мубаһисәләрлә бағлы онларын вердикләри бәјанатлар; в) дөвләтдахили ганунверичилик; г) милли мәккәмәләрин гәрарлары; ғ) бејнәлхалг тәшкилатларын практикасы.

Мүәјјән адәт нормасынын тәшәккүл тапмасы үчүн, бир гәјда олараг, дөвләтләрин практикасы ашағыдакы *тәләбләрә* чаваб вермәлидир:

а) *ардычыл, сәбатлы вә ејни чүр* олмалыдыр;

б) *үмуми* олмалыдыр, јә'ни дүнјанын әксәр дөвләтләринин бу практикада "пајы" олмалыдыр;

Бурада үч чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр: 1) бу вә ја дијәр бејнәлхалг адәт нормасынын мөвчуд олмасы һаггында мәсәләни һәлл едәркән, низама салынан мүнәсибәтдә мараглары хүсусилә тохунулан дөвләтләрин практикасы өн плана чәкилмәлидир. Мәсәлән, дәниз Һүгути илә бағлы адәт нормаларынын тәшәккүл тапмасында дәнизјаны дөвләтләрин практикасы дәнизә һеч бир чыхышы олмајан Әфғаныстанын вә ја Австријанын практикасындан даһа өнәмли әһәмийјәт кәсб едәчәкдир; 2) әкәр бир дөвләт лап

эввалден вә ардычыл олага дикәр дөвләтләрин һәр һансы бир практикасына е'тираз едирсә, о, јаранмагда олан адәт нормасы илә бағлы олмајачагдыр. Бу, бејнәлхалг һүгүтда гәбул олунмуш "тә'кидлә е'тираз едән дөвләт" принципндән ирәли кәлир. Лакин бу принцип јухарыда сөзү кетмиш jus cogens нормаларына шамил олунмур; 3) бејнәлхалг һүгүтда үмуми бејнәлхалг адәт нормаларындан башга, ики вә даһа артыг дөвләти әһатә едән *партикулјар (локал) адәтләр* дә мөвчуд ола биләр.

Партикулјар адәт нормаларынын мөвчудлуғу һаггында фикри БМТ-нин Бејнәлхалг Мәһкәмәси *Сығыначаг ишиндә* (1950-чи ил) вә *Һиндистан әразисиндән кечмәк һүгүтү һаггында ишдә* (1960-чы ил) тәсдиг етмишдир.

в) нәһәјәт, үмуми гајда бундан ибарәтдир ки, бејнәлхалг адәт нормасынын формалашмасы үчүн дөвләтләрин практикасы *узунмүддәтли* олмалыдыр. Мәһз дөвләтләрин узун тарихи вахт әрзиндә тәкрарланан вә үст-үстә дүшән практикасы бејнәлхалг һүгүти адәтин әсасыны тәшкил едир. Доғрудур, бејнәлхалг һүгүтда бу мүддәтин нә гәдәр олмасы мүүјјән едилмәмишдир вә бу, һәр бир һалда низама салынан мәсәләнин характериндән асылыдыр. Бунунла белә, мүәсир бејнәлхалг һүгүтда мүстәсна һалларда "ани адәт" дә јарана биләр. Мәсәлән, космик фәзадан истифадә илә бағлы һазырда мөвчуд олан бир сыра бејнәлхалг һүгүти адәтләр бу гәбилдәндир.

Бејнәлхалг һүгүти адәтин јаранмасы үчүн дөвләтләрин ардычыл, үмуми, ејни чүр вә узунмүддәтли практикасынын олмасы кифәјәт дејилдир. Бу практиканын һүгүтда чеврилмәси үчүн дөвләтләр һәммин практиканы мөчбури норма кими гәбул етмәлидирләр. Башга сөзлә, практиканын садәчә адәт јох, мәһз мөчбури јеринә јетирилмәли олан норма олмасына дөвләтләрдә инам, јә'ни *opinio juris* олмалыдыр.

Лотус ишиндә (1927-чи ил) Даими Бејнәлхалг Әдаләт Мәһкәмәси, *Шимал дәнизинин континентал шелфи һаггында ишдә* вә *Никарагуа ишиндә* БМТ-нин Бејнәлхалг мәһкәмәси *opinio juris*-ин зәрури үнсүр олдуғуну, бунсуз адәтин һарада гуртардығыны вә һүгүтун һарада башла-

дыгыны мүэјән етмәјин мүмкүн олмадыгыны вургуламышдыр.

Гејд етмәк истәрдик ки, әслиндә бејналхалг һугуг өз мәншәјини бејналхалг адәтләрдән көтүрмүшдүр. Лакин бејналхалг һугуг инкишаф етдикчә вә мәчәләләшдирилдикчә, бејналхалг адәт нормалары өз әввалки әһәмијјәтини вә низамасалма даирәсини итирмишдир. Бунунла белә, мүасир бејналхалг һугугда мүгавиләләр апарычы рол ојнаса да, бејналхалг һугуги адәтин тә'сири дә аз дејилдир.

БМТ-нин Бејналхалг Мәккәмәси *Мен көрфәзи һагтында ишлә* (1984-чү ил) гејд етмишдир ки, бејналхалг адәт үмуми принципләрин инкишафы үчүн идеал дәрәчәдә әлвешлидир вә универсал сәвијјәдә гәбул олунмамыш мүгавилә режиминдәки бошлуглары долдурмаг үчүн зәрури бир мәнбәдир.

Доғрудан да, һазырда фактик олараг елә бир мүгавилә жохдур ки, дүнјанын бүтүн дәвләтләри онун иштиракчысы олсун. Һәтта БМТ-нин Низамнамәси бир сыра дәвләтләр үчүн, мәсәлән, Исвечрә үчүн формал бахымдан мәчбури дејилдир. Лакин Низамнамәдә тәсбит олунмуш бејналхалг һугугун әсас принципләри Исвечрә тәрәфиндән мәһз бејналхалг адәт кими танынмышдыр. Башга бир мисал көстәрәк. Кеносид чинајәтинин гаршысынын алынмасы вә чәзаландырылмасы һагтында 1948-чи ил Конвенсиясынын һазырда 124 иштиракчысы вардыр. Бу о демәкдирми ки, дүнјанын, демәк олар ки, 70-ә гәдәр дәвләти кеносид чинајәти төрәтмәмәк, кеносид актлары төрәтмиш шәхсләрин чәзаландырылмасыны тә'мин етмәк вә с. кими бејналхалг һугуги өңдәликләрдән азаддырлар? Әлбәттә ки, жох. Садаланмыш өңдәликләр үмуми бејналхалг һугугун бир һиссәсидир вә дүнјанын бүтүн дәвләтләри тәрәфиндән мәһз бејналхалг һугуги адәт кими танынмышдыр.

Кеносид чинајәтинин гаршысынын алынмасы вә чәзаландырылмасы һагтында Конвенсияја гејд-шәртләр һагтында иш үзрә өз мәшвәрәтчи рә'јиндә (1951-чи ил) вә *Кеносид чинајәтинин гаршысынын алынмасы вә чәзаландырылмасы һагтында Конвенсиянын тәтбиғ олунмасы һагтында иш үзрә* (илкин с'тиразлар мәрһаләсиндә – 1996-чы ил) гәра-

рында БМТ-нин Беналхалг Мәһкәмәси бирмә'налы шәкилдә гејд етмишдир ки, бу Конвенсиянын әсас мүддәалары бејналхалг адәт һуғу кими һамылыгла танынмышдыр.

Беләликлә, бејналхалг һуғу адәтин индики дөврдә *башлыча әәмийјәти* ондан ибарәтдир ки, о, һәр һансы бир универсал мүгавилә иштиракчылары илә бу мүгавиләнин иштиракчысы олмајан дәвләтләр арасындакы вә сонунчуларын езләри арасындакы мүвафиг мүнасибәтләри низама салыр.

4. Бејналхалг мүгавиләнин вә бејналхалг һуғу адәтин гаршылыгы мүнасибәти

Практики олараг, бу мүһүм мәсәләјә биз јухарыда гисмән тохундуғ. Дејиләнләрә алава едәк ки, бејналхалг мүгавилә вә бејналхалг һуғу адәт мүасир бејналхалг һуғу-гун ән мүһүм вә ән чох истинад едилән мәнбәләридир. Әкәр бу ики мәнбә ејни вә ја охшар һуғу өйдәликләр нәзәрдә тутурса, мүгавиләнин иштиракчылары мүгавилә илә, иштиракчы олмајан дәвләтләр исә бејналхалг һуғу адәтлә бағлы олачағлар. Дәвләт мүгавиләнин тәрәфи олдуғда, о, мүвафиг адәт нормасы илә бағлы олмағда давам едир. Ејни мүнасибәти низама салан мүгавилә вә адәт бир-биринә зиддирсә, бу зиддијәт, әкәр *jus cogens* нормасындан сәһбәт кетмирсә, “сонракы норма әввәлки норманы ләғв едир” (“*lex posterior derogat legi priori*”) принципинә әсасән һәлл олунур.

Јухарыда гејд етмишдик ки, үмуми гајдаја көрә, бејналхалг мүгавилә үчүнчү тәрәфләр үчүн һуғу вә өйдәликләр јаратмыр (*acta tertiis nec nocent nec prosunt*). Лакин һәмин мүгавиләнин мүддәалары мүгавиләнин иштиракчысы олмајан дәвләтләр тәрәфиндән һуғу адәт кими танына биләр вә бунула һәмин дәвләтләр үчүн адәт кими гүввәдә ола биләр.

5. Һуғугун үмуми принципләри

БМТ Бејналхалг Мәһкәмәсинин Статутунун 38-чи

маддәсинин 1(с) бәндиндә кәстәрилер ки, Мәһкәмә она тәгдим олунмуш ишләри һәлл едәркән “сивил милләтләр тәрәфиндән танынмыш һүгүгун үмуми принципләринә” истинад едә биләр. Бурада гејд едәк ки, “сивил милләтләр” ифадәси бејнәлхалг һүгүгун бу күнкү дурумуна ујгун кәл-мир вә һүгүги әһәмијјәтә малик дејилдир.

Һүгүгун үмуми принципләри дедикдә, һүгүгун тәбиәтини әкс етдирән вә бүтүн мөвчуд һүгүги системләр үчүн үмуми олан принцип вә нормалар баша дүшүлүр.

Һүгүгун үмуми принципләринә мисал кими ашағыдакылары кәстәрмәк олар: вичданлылыг принципи (bona fide); “ејни һүгүгун позунтусуна ики дәфә чеза ола билмәз” (non bis in idem); “јалан һеч бир һүгүги нәтичә доғурмур” вә с.

Һүгүгун үмуми принципләринә бејнәлхалг мәһкәмә практикасында надир һәлләрда мүрачиәт едилер.

Мәсәлән, *Харжув фабрики ишиндә* (1928-чи ил) Даими Бејнәлхалг Әдаләт Мәһкәмәси кәстәрмишди ки, “Һүгүгун үмуми аламына кәрә, һәр һансы өйдәлијин позулмасы дәјмиш зәрәрин өдәнилмәси вәзифәси доғурур”. *Инзибати Трибунал ишиндә* (1954-чү ил) БМТ-нин Бејнәлхалг Мәһкәмәси гејд етмишди ки, “дәгиг мүәјјән олунмуш вә һамылыгла танынмыш һүгүгун принципинә ујгун олараг, мәһкәмә органынын чыхардыгы гәрар res iudicata-дыр (јә’ни сон гәрардыр. – Л.Һ.) вә мүбаһисәнин тәрәфләри үчүн мәчбури һүгүги күввәјә маликдир”. “АМСО Индонезија Республикасына гаршы” ишдә Арбитраж Мәһкәмәси демишди ки, “зәрәрчәкмиш тәрәфә damnum emergens (бирбаша зәрәр. – Л.Һ.) вә lucrum cessans-ын (әлдән верилмиш мәнфәәт. – Л.Һ.) там өдәнилмәси әсас дәвләтдахили һүгүгун системләринә мә’лум олан принципдир вә буна кәрә дә бејнәлхалг һүгүгун мәнбәји кими нәзәрдән кечирилә билән һүгүгун үмуми принципидир”.

6. Мәһкәмә гәрарлары

Мәһкәмә гәрарлары бејнәлхалг һүгүгун “көмәкчи” мәнбәји кими характеризә олунур, чүнки онлар билаваситә

һүгүг жаратмыр, артыг мөвчүд олан һүгүгү бәжан едир. Бу, мәсәлә, БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәси Статутунун 59-чу маддәсиндән ајдын көрүнүр. Маддәдә дејилир: “Мәһкәмәнин гәрары јалныз ишин тәрәфләри үчүн вә јалныз һәмин конкрет иш үчүн мөчбури гүввәјә маликдир”. Беләликлә, англо-саксон һүгүг системиндән фәргли олараг, бејнәлхалг һүгүгдә *stare decisis* (преседент) принципи танынмыр. Лакин БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәсинин гәрарлары бејнәлхалг һүгүгдә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Биринчиси, бу гәрарларда бејнәлхалг һүгүг нормаларынын, хусусилә адәт нормаларынын дәгиг мәзмуну мүәјјән едилир. Икинчиси, Бејнәлхалг Мәһкәмәнин гәрарлары бејнәлхалг адәт һүгүгунун инкишафына әһәмијјәтли тәсир көстәрир, чүнки һәр һансы давамлы, ардычыл вә ејни чүр практиканын вә зәрури *opinio juris*-ин олмасы, фактик олараг мәһз Бејнәлхалг Мәһкәмә тәрәфиндән конкрет ишләрин һалли заманы ортаја чыхарылып. Бундан алава, Мәһкәмәнин гәрарлары, мүвафиг сәһәдә һүгүгун нечә инкишаф етдијини вә етмәли олдуғуну көстөрмәклә, сонракы практикаја һәлләдичи тәсир едә биләр. Бу сәбәбдән БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәсинин өзү, дикәр бејнәлхалг мәһкәмәләр, һабелә милли мәһкәмә органлары БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәсинин гәрарларына олдуғча нүфузлу мәнбә кими истинад едилрәр.

Гејд едәк ки, мәһкәмә гәрарлары дедиклә, тәкчә БМТ Бејнәлхалг Мәһкәмәсинин гәрарлары дејил, һабелә бејнәлхалг арбитраж мәһкәмәләринин, ихтисаслашмыш бејнәлхалг мәһкәмәләрин (мәсәлә, Авропа инсан һүгүгла-ры мәһкәмәсинин, Дәниз һүгүгү үзрә Бејнәлхалг Трибуналын), милли мәһкәмәләрин чыхардығы гәрарлар нәзәрдә тутулур.

7. Көркәмли алимләрин әсәрләри

Мүасир дөврдә бејнәлхалг һүгүгун бу “көмәкчи” мәнбәјиндән чох надир һалларда истифадә олунур. Танынмыш бејнәлхалг һүгүгшүнасларын рәјләринин башлыча әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар гејри-мүәјјән бејнәлхалг һүгүг нормаларынын мәзмунунун дәгигләшдирил-